

Отримано: 1 березня 2019 р.

Прорецензовано: 7 березня 2019 р.

Прийнято до друку: 11 березня 2019 р.

e-mail: nataliplotnikova02@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2019-5(73)-241-244

Плотнікова Н. В. Святочний обрядовий обхід колядування як приядерний концепт мікроконцептосфери *святки*. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія». Острог: Вид-во НаУОА, 2019. Вип. 5(73), березень. С. 241–244.

УДК 811.161.2'373 : 398.3

Плотнікова Наталя Володимирівна,
кандидат філологічних наук, доцент, Харківський інститут фінансів КНТЕУ

СВЯТОЧНИЙ ОБРЯДОВИЙ ОБХІД КОЛЯДУВАННЯ ЯК ПРИЯДЕРНИЙ КОНЦЕПТ МІКРОКОНЦЕПТОСФЕРИ СВЯТКИ

Статтю присвячено комплексному аналізу концепту «*Колядування*» мікроконцептосфери *Святки*, який спроектований на вивчення його особливостей у синхронічному та діахронічному аспектах, а також на з'ясування специфіки його відображення в ієрархічній системі української мовної картини світу, що передбачає вилучення інформації про досліджуваний фрагмент концептуальної картини світу людини зі словників різних типів та етнографічних джерел (культурологічний аспект) і визначення особливостей його репрезентації в мові (семантичний аспект). Запропонована техніка аналізу лінгвокультурних концептів проходить у три етапи: 1) побудова номінативного поля концепту та встановлення його номінативної щільності; 2) опис структурних елементів концепту; 3) моделювання польової структури.

Ключові слова: лінгвокультурологія, мікроконцептосфера, концепт, обряд.

Natalya Plotnikova,
Candidate of Philology, Associate professor, Kharkiv Institute of Finance KNUTE

HOLY RITUAL BYPASS “*KOLIADOVANIE*” AS A FRONT CONCEPT OF THE MICROCONCEPTOSPHERE “*SVIATKI*”

The article deals with the complex analysis of the concept “*Koliadovanie*” of the microconceptosphere *Sviatki* projected for studying the peculiarities of its reflection in the synchronistical and diachronic aspects, as well as for clarifying of the specific character of its reflection in the hierarchical system of the linguistic world-image. Keeping within the limits of the linguoculturological approach of the linguistic conceptology, in the research the notions such as conceptosphere, concept, conceptual microfield were considered.

In the structure of the microconceptosphere *Sviatki* 46 central concepts distributed to 10 conceptual microfields were distinguished. The appropriate field structure (nucleus, near-nucleus zone and periphery) of the microconceptosphere *Sviatki* was modeled and the hierarchical organization (superconcepts, presuperconcept, basic concepts, subconcepts) was presented. But the technique of the analysis of the linguoculturological concepts suggested in this work consists of 3 stages: 1) formation of the nominative field of concept and definition of its nominative density; 2) description of the structural elements of the concept; 3) modeling of its field structure. During the analysis of every concept the means of its linguistic expression, including their paradigmatic and derivational peculiarities were characterized. The research of the central concepts of the microconceptosphere *Sviatki* permitted to discover the specific character of the national mentality of the Ukrainians within the limits of this fragment of the linguistic world-image.

Key words: linguistic culturology, microconceptosphere, concept, rite.

Цикл свят та обрядів сформувався в українців за багато тисячоліть і їх основна мета полягає в тому, щоб магічними заходами впливати на явища і сили природи, щоб мати добрий урожай, приплід худоби, успішне полювання і багату здобич у військових походах. Серед таких обрядів почесне місце посідають обрядові обходи, що відбувалися впродовж усього річного аграрного календаря. Календарні обходи – це відвідини кожної хати, двору, спеціальними групами учасників, які відбуваються у визначені календарні свята та умовно поділяються на два види: 1) обходи господарських дворів; 2) обходи полів, пасовищ. До календарних обходів господарських дворів належать й обходи, що відбуваються взимку під час Святки.

Цей матеріал дає змогу розглядати Різдвяні святки або мікроконцептосферу *Святки* (Мксф) як складну систему – концептуальне поле, що включає в себе множину концептів, тобто є концептополем макрорівня [8, с. 214]. Концептополе макрорівня, як і концептополе мікрорівня, повністю відповідає всім традиційним канонам теорії поля, тобто має структуру у вигляді ядра, приядерної зони та периферії.

Оскільки концептуальне поле – це велике угруповання концептів, то вважаємо доцільним розподілити його на фрагменти – концептуальні мікрополя (КМП), що утворюють складну ієрархічну систему взаємопов'язаних полів, на основі яких формується мовна картина світу, та поєднують однорідні в поняттєвому відношенні одиниці (окремі концепти).

На концептуальному рівні концепти, що відображають ці явища культури, розподіляємо на чотири КМП, порівн.: I. «Святочні обрядові обходи» – концепти *Колядування*, *Щедрування*, *Посівання*; II. «Святочні обрядові пісні» – концепти *Колядка*, *Щедрівка*, *Христосанка*, *Вінишування*, *Посівальна пісня*, *Водохресна пісня*; III. «Театралізовані вистави» – концепти *«Коза»*, *«Маланка»*, *Вертеп*; IV. «Антропоморфні ряджені» – концепти *Маланка*, *Дід Мороз* / *св. Миколай*, *Снігуронька*.

З огляду на те, що концепти у складі зазначених КМП не існують поза межами Мксф *Святки*, відносимо їх до приядерної зони концептополя макрорівня, тобто Мксф *Святки*. Один із фрагментів такого мікрополя, а власне концепт «*Колядування*», і становить предмет цього дослідження.

Детальні історико-етнографічні та культурологічні розвідки, присвячені святочним обходам, робили Л. Виноградова [3], О. Курочкін [5, с. 69–98], В. Чичеров [12], але комплексний лінгвістичний аналіз лексем, які репрезентують концепт *Колядування* у науковій літературі відсутній.

Відповідно, актуальність теми цієї розвідки зумовлена необхідністю опису концепту «*Колядування*» з огляду на нову лінгвістичну парадигму, що репрезентована лінгвокультурологічним напрямом у лінгвістиці з урахуванням як лінгвальних,

так й екстралінгвальних чинників. *Мета* статті – здійснити лінгвоконцептуальний аналіз мовного вираження концепту «*Колядування*» в межах мікроконцептосфери *Святки*.

Для дослідження центральних концептів Мксф *Святки* застосовуємо комплексну методику, що поєднує елементи семантико-когнітивного й лінгвокультурологічного аналізів та базується на трьох етапах:

1) *побудова номінативного поля концепту та встановлення його номінативної щільності*. **Номінативне поле концепту** – це сукупність мовних засобів, що об'єктивують концепт у конкретний період розвитку суспільства [6, с. 66]. Номінативне поле концепту будуємо шляхом вибірки зі словників різних типів та етнографічних джерел прямих номінацій концепту, їхніх синонімів та дериватів. Номінативну щільність концепту пропонуємо подавати в цифровому еквіваленті, для чого вводимо поняття коефіцієнт номінативної щільності, який обчислюємо за формулою $Q_{nd} = \frac{NF_c}{NF_{mes}}$, де Q_{nd} – це коефіцієнт номінативної щільності, NF_c – загальна кількість одиниць номінативного поля концепту, NF_{mes} – загальна кількість одиниць номінативного поля мікроконцептосфери, що становить 314 одиниць.

2) *виділення та опис структурних елементів концепту*. Згідно із методикою аналізу культурних концептів Ю. Степанова в структурі концепту виділяємо дві складові – культурну та поняттєву [10, с. 41]. Культурна складова містить три шари: а) історичний, де аналізуємо явище з історико-етнографічного погляду; б) актуальний, де проводимо аналіз наявних синонімів та дериватів імені концепту; в) етимологічний, розгляд якого дає змогу визначити первинний смисл імені концепту. Поняттєву складову виявляємо шляхом аналізу значень основних мовних репрезентантів концепту, що проводиться методом компонентного аналізу. Згідно із методикою концептуального аналізу З. Попової та Й. Стерніна, спільні або близькі за змістом семи різних мовних репрезентантів одного концепту узагальнюємо й інтерпретуємо як когнітивні ознаки концепту [6, с. 201], які називаємо смисловим елементом або компонентом смислу концепту. Подібні смислові елементи отримуємо й упродовж аналізу всіх шарів культурної складової концепту, узагальнюючи та інтерпретуємо як смислові елементи первинний смисл імені концепту, смисли, що їх має концепт в історико-етнографічному контексті, лексичні значення синонімів та дериватів.

3) *моделювання польової структури концепту*. Розподіляючи концептополя на концептополе макро- і мікрорівня, А. Приходько до перших відносить ті, що включають множину концептів (у розвідці це Мксф *Святки*), у той час, як концептополе мікрорівня «можна умовно вважати ідіополем окремо взятого концепту» [8, с. 214]. Відповідно, концепт «*Колядування*» – це концептополе мікрорівня, що складається з ієрархії смислових елементів. До ядра відносимо смислові елементи, що виділені під час аналізу поняттєвої складової. Усі інші компоненти смислу, залежно від частотності їхнього використання, а також від сфери вжитку, належать до приядерної або периферійної зон. Польову структуру концепту подаємо з урахуванням особливостей різних періодів.

Культурологічно-лінгвістичний аналіз концепту «Колядування». І. Культурна складова концепту. А) історичний шпур. Святочні обрядові обходи колядування та щедрювання як найцікавіші річні обряди користувалися любов'ю населення слов'янських країн і Румунії. Науковці зазвичай не розмежовують колядування та щедрювання, вважаючи їх єдиним комплексом і визначаючи його як колядування. Використання на території України поряд із назвою *колядка* номінації *щедрівка* стосовно пісень, що виконуються під час зимових календарних свят, і незначна (але помітна) різниця між цими піснями дає змогу стверджувати, що колядування та щедрювання традиційно були різними обрядами, або існували як рівноправні частини одного довгого обряду, що зник або зазнав редукції впродовж віків.

Описуючи власне колядування, науковці зазначають, що воно не в усіх місцевостях України є одночасним, до того ж колядують як окремі особи, так і групи колядників, які звичайно формувалися за територіальним принципом на окремих вулицях і «кутках» села, і ці різдвяні колядницькі гурти складали переважно парубки. Як стверджує В. Чичеров, «новорічне колядування українців, болгар та інших слов'ян, як і румунів, потребувало довгої і достатньо складної підготовки» [12, с. 21], зокрема дружина колядників збирається заздалегідь до свят, готується до них, вивчає колядки.

У давнину церемоніал групового колядування розпочинався з обходу хат та тривав 10-12 днів, залежно від місцевих традицій, зокрема колядники ходили від хати до хати, виконуючи під вікнами колядки, християнські гімни, релігійні пісні – тропарі та кондаки, рацеї, духовні вірші, присвячені Різду Христову. Заходячи до хати колядники піснями славили господарів, бажали їм здоров'я, достатку, виконували ряд обрядодійств, за що отримували винагороду. Після отримання подарунків, серед яких була їжа, мед чи вино, колядники славлять щедрість господарів та йдуть далі.

Той факт, що колядування передбачає винагороду у вигляді грошей та їжі, наштовхнув О. Афанасьєва на думку про те, що «цей збір припасів мав колись релігійне призначення», а саме становив жертвопринесення всього племені [1, с. 752]. Трансформуючи цю версію в дусі християнства, О. Страхов вважає, що обряд колядування розвинувся з обходу домів священиками з метою «збору утримання духівництва» [11, с. 243]. Але оскільки на момент прийняття християнства обряд колядування вже існував і зазнав гоніння з боку церкви як язичницький, зокрема Філарет Микитич «Патріарх Московській і всея Русії указав: ... чтобы съ кобылками неходили и на игрища бь мирские люди несходилися ... и коледы бь, и овсеня, и плуги некликали под страхом запрещения и духовного наказания» [7, с. 35], то робимо висновок, що духівництво пристосувало давній обряд до своїх церковних нужд, і визнаємо теорію О. Страхова сумнівною.

Обряд колядування зберігся як залишки язичницьких часів, на що вказують архаїчні елементи в його складі, що мають землеробський характер. В основі цього обходу лежала магічна ідея «першого дня», згідно з якою висловлені в період новоліття побажання повинні були стати реальністю, дати позитивні наслідки. З відмиранням аграрних вірувань цей обряд перетворюється на народні ігри й у такому вигляді побутує і сьогодні, що позбавляє науковців можливості його вивчення, зокрема в науці досі немає матеріалів, які свідчили б про зміст цього обряду у дохристиянську і ранньохристиянську добу.

Розглядаючи святочний обхід «*Колядування*» як концепт, зазначимо, що підґрунтям для його формування став міфологічний світогляд язичників, тому визначаємо його залежно від ролі в структурі свідомості як міфологеми; з позиції суб'єкта концептуалізації – етноконцептом; на підставі параметра об'єкта концептуалізації – культурним; за якістю інформації – поняттєво-логічним. Аналіз історичного шару культурної складової концепту «*Колядування*» дав змогу виявити його смислові елементи: «*жертвопринесення*», «*радість*», «*обряд*», «*обхід*», «*колядка*», «*колядники*», «*міхоноша*», «*подарунки*», «*винагорода*», «*рацеї*», «*християнські гімни*», «*вінізування*», «*вистава*», «*маски*», «*вертеп*», «*парубки*». На лексичному рівні ця міфологема репрезентована відповідною лексемою – *Колядування*.

Б) етимологічний шар. Іменник *колядування* походить від дієслова *колядувати*. В етимологічному словнику української мови зазначено, що дієслово *колядувати* у значенні «*ходити, співаючи різдвяні пісні*» походить від іменника *коляда* [4, с. 526–527]. Етимологія слова *коляда*, що є предметом суперечки серед мовознавців, репрезентована в таблиці:

Лексема	Слов'янські мови	Неслов'янські мови
Коляда	р. <i>коляда</i> «обряд славлення різдвяних свят піснями; обрядова різдвяна пісня», др. <i>коляда</i> «ходіння з піснями по домівках на свята і різдво; обрядові пісні на трапезі у великдень і різдво», блр. <i>каляда</i> «святвечір, різдво», польськ. <i>koleda</i> «колядка; винагорода колядникам; [подарунок; посаг, вино; завдаток; суміш святвечірніх страв]», чеськ. <i>koleda</i> «коляда; (рідк.) новорічний подарунок; (заст.) відвідина парафіян ксьондзом», болг. <i>коледа</i> «різдво», серб.-хорв. <i>коледа</i> «колядка; весела компанія; (заст.) різдво, колядники», словен. <i>koleda</i> «колядування; група колядників; колядка» [4, с. 526–527].	давнє латинське запозичення, але важко вказати яким шляхом: лат. <i>Calendae</i> «календи (у римлян перший день місяця, день сплати боргів)» пов'язане з <i>calare</i> «скликати, викликати» спорідненим з псл. [* <i>kolkolb</i>] «дзвін», укр. [ко-локіл] «тс.», а також, можливо з укр. [<i>калякати</i>] «базикати, торохтіти; ревити, пхикати»; твердження про посередництво для слов'янських форм романських назв недостатньо аргументоване, як і припущення про посередництво [4, с. 526–527].

Аналіз етимологічного шару культурної складової концепту «*Колядування*» у межах Мксф *Святки* виявив його смислові елементи: «*пісня*», «*ходіння*», «*винагорода*», «*весела компанія*», «*колядники*», «*дзвін*».

В) актуальний шар. Лексичні ознаки. Словник синонімів української мови не фіксує синонімів до лексеми *колядування*. Утім, у лексикографічних та етнографічних джерелах у якості абсолютного синоніма іменника *колядування* вживається лексема *коляда* [2, с. 557].

Припускаємо, що первісно обряд славлення Різдвяних свят називався *коляда*. Назва виникла внаслідок метонімічного перенесення цілого (Коляда як назва циклу зимових свят) на частину цілого (коляда як один із обрядових обходів упродовж цих свят). З огляду на багатозначність лексеми *коляда*, виникла потреба в лексемі, що уживалася б лише в значенні *різдвяний обрядовий обхід*. Такою лексемою стає віддіслівний іменник *колядування*.

Парадигматичний аспект дослідження вербалізаторів міфологеми *Колядування* дав змогу виявити синонімічну пару КОЛЯДА – КОЛЯДУВАННЯ зі спільною архісемою *обрядовий обхід*. З огляду на маловживаність лексеми *коляда*, визнаємо домінантою цієї синонімічної пари лексему *колядування*, що стала назвою концепту.

Аналіз актуального шару культурної складової концепту «*Колядування*» в межах Мксф *Святки* дав змогу виявити його смислові елементи: «*обряд*», «*обхід*». Кількість одиниць номінативного поля концепту «*Колядування*» дорівнює 6 (деривати: *коляда*, *колядувати*, *колядування*, *Колядиха*, *Колядівка*), а коефіцієнт номінативної щільності становить 0, 019, що свідчить про свідоме побутування згаданого концепту в межах Мксф *Святки*, та про його достатню комунікативну релевантність.

II. Поняттєва складова концепту. Мовними репрезентантами міфологеми *Колядування* є лексеми *коляда* та *колядування*. Лексикографічні та етнографічні джерела фіксують 14 значень лексеми *коляда*, проаналізувавши які, особливу увагу приділяємо тому ЛСВ, що пов'язаний із різдвяним обрядом, зокрема ЛСВ *старовинний обряд славлення Різдвяних свят піснями (колядками)*.

У словнику Б. Грінченка зазначено, що *колядування* – це «*п'яніе колядокъ въ рождественській вечеръ*» [9, с. 274]. Інші словники української мови стосовно іменника *колядування* дають таку указівку: «*Колядування* – дія за знач. *колядувати*» [2, с. 558]. У лексикографічних джерелах дієслово *колядувати* має такі значення: 1) *співати колядки, брати участь в обряді, пов'язаному з виконанням цих пісень* [2, с. 558]; 2) *перен. Ходити з якою-небудь справою від одного до іншого* [2, с. 558]. Враховуючи той факт, що у словниках не вказано, в якому значенні дієслово *колядувати* є мотивуючим для іменника *колядування*, робимо висновок, що всі згадані значення дієслова *колядувати* мають стосунок до новоутвореного іменника, тому аналізуючи ЛСВ лексеми *колядування*, особливу увагу приділяємо тому значенню слова *колядування*, що пов'язане з календарною обрядовістю у період зимових свят – ЛСВ *різдвяний обрядовий обхід, пов'язаний із виконанням колядок*.

Семний набір згаданого ЛСВ подано в таблиці:

МОВНИЙ РЕПРЕЗЕНТАНТ	ЛСВ	СЕМИ
<i>колядування</i>	Різдвяний обрядовий обхід, пов'язаний із виконанням колядок.	1. Обрядовий обхід. 2. Різдвяний обрядовий обхід. 3. Виконання колядок під час обрядового обходу.
<i>коляда</i>	Старовинний обряд славлення Різдвяних свят піснями (колядками)	

Відповідно, у свідомості сучасних українців міфологема «*Колядування*» як складник Мксф *Святки* містить смислові елементи «*обряд*», «*обхід*», «*колядка*».

Проведений комплексний аналіз концепту «*Колядування*» як складника Мксф *Святки* сприяв виділенню його домінантних смислових елементів, що дало змогу розглянути польову організацію цього концепту:

ПЕРІОД	КОМПОНЕНТИ СМИСЛІВ
Дохристиянська доба	1. <i>Ядро</i> : «жертвопринесення», «обряд», «обхід», «ходіння», «колядники», «пісня», «колядка»; 2. <i>Приядерна зона</i> : «весела компанія», «міхоноша», «дзвін», «подарунки», «винагорода»; 3. <i>Периферія</i> : «парубки», «вистава», «маски», «радість».
Доба християнства	1. <i>Ядро</i> : «обряд», «обхід», «ходіння», «колядники», «пісня», «колядка», «рацеї», «християнські гімни»; 2. <i>Приядерна зона</i> : «жертвопринесення», «весела компанія», «береза», «міхоноша», «віншування», «дзвін», «подарунки», «винагорода», «вертеп»; 3. <i>Периферія</i> : «парубки», «маски», «вистава», «радість», «гоніння».
Сучасний період	1. <i>Ядро</i> : «обряд», «обхід», «ходіння», «колядники», «пісня», «колядка»; 2. <i>Приядерна зона</i> : «весела компанія», «міхоноша», «віншування», «дзвін», «подарунки», «винагорода», «вистава», «вертеп»; 3. <i>Периферія</i> : «парубки», «маски», «радість».

Проаналізувавши концептуальну структуру концепту «*Колядування*» з огляду на польову організацію, робимо висновок, що ядерні компоненти смислів складають $\approx 33\%$. Упродовж віків у ядерній зоні цього концепту відбулись зміни, зокрема ядро міфологеми *Колядування* з прийняттям християнства поповнюється компонентами смислів «*рацеї*» та «*християнські гімни*», але під натиском атеїстичної ідеології ХХ ст. вони зникають.

Відсоткове вираження компонентів смислів приядерної зони концепту «*Колядування*» сягає $\approx 50\%$. Упродовж віків у цій зоні також відбулися зміни, зокрема за часів перебування України під владою Польщі та Литви структура міфологеми *Колядування* поповнилась запозиченими компонентами смислу «*вінцування*» й «*вертеп*», які актуальні й сьогодні.

Периферійна зона міфологеми «*Колядування*» містить $\approx 16\%$ смислових елементів. Цій зоні також властиві зміни, зокрема її концептуальна структура у добу християнства розширюється за рахунок виникнення смислового елемента «*гоніння*», що зникає в епоху атеїстичного світогляду (ХХ ст.), а смисловий елемент «*вистава*» на сучасному етапі переходить із зони периферії до приядерної зони.

Результати вивчення міфологеми «*Колядування*», що отримані за допомогою компонентного, етимологічного та історико-культурологічного аналізу, дають змогу зробити висновок, що цей концепт належить до значущих в українській культурі та у житті українців.

Запропонована методика комплексного аналізу культурних концептів може бути використана для вивчення інших подібних концептів, що є перспективним у сучасний період, коли простежуємо помітне посилення уваги до національної самобутності української культури.

Література:

1. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу: В 3 т. Москва: Типография Грачева, 1865-1869. Т. 3. 1869. 818 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.
3. Виноградова Л. Н. Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян: Генезис и типология колядования. Москва: Наука, 1982. 256 с.
4. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР, ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; [гол. ред. О. С. Мельничук]. Київ: Наукова думка, 1982-2006. Т. 3.: Кора-М. 1989. 552 с.
5. Курчак О. В. Новорічні свята українців: традиції і сучасність. Київ: Наукова думка, 1978. 191 с.
6. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика. Москва, 2007. 314 с.
7. Потебня А. А. Объяснения малорусских и сродных народных пьесень. II. Колядки и шедрівки. Варшава: Типография М. Земкевича, 1887. 810 с. 8. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя: Прем'єр, 2008. 332 с.
9. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко: В 4 т. / НАН України. Інститут української мови. Київ: Наукова думка, 1996-1997. Т. 2: 3-Н. 1996. 588 с.
10. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. Москва, 1997. 824 с.
11. Страхов А. Б. Ночь перед Рождеством: народное христианство и рождественская обрядность на Западе и у славян. Cambridge: Palaeoslavica, 2003. 380 с.
12. Чичеров В. И. Зимний период русского земледельческого календаря XIV-XIX вв. Москва: Из-во АН СССР, 1957. 236 с.